İLSAM AKADEMİ
Hakemli Dergisi

JOURNAL OF ILSAM ACADEMY

Araştırma Makalesi / Research Article

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Merînî Sultanı Ebû İnân ve Sır Kâtibi Nümeyrî Kosantîne-Zâb Yollarında -*Feyzü'l-ubâb*'dan Yansıyan Sosyo-Kültürel İzler-[1]

Sultan of Marinides Abu Inan and His Private Secretary Numeyrî on The Roads of Kosantîne-Zâb -Socio-Cultural Traces Reflected from Feyzu'l-ubâb-

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

Doç. Dr.,
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi
Anabilim Dalı,
ztamdogan@nku.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9128-4026

Cilt/ Issue: 3/2, 177-197.
Geliş Tarihi: 20:09.2023
Kabul Tarihi: 18.10.2023

Atıf: Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Merînî Sultanı Ebû İnân ve Sır Kâtibi Nümeyrî Kosantîne-Zâb Yollarında -Feyzü'l-ubâb'dan Yansıyan Sosyo-Kültürel İzler-" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), 177-197.

Dipnot: Zehra Gözütok Tamdoğan, "Merînî Sultanı Ebû İnân ve Sır Kâtibi Nümeyrî Kosantîne-Zâb Yollarında -Feyzü'l-ubâb'dan Yansıyan Sosyo-Kültürel İzler-" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), Sayfa.

1 Bu çalışma yazarın 14 -15 Ekim 2016 tarihlerinde Konya'da düzenlenen Ortaçağ İslâm Dünyasında Seyyahlar ve Seyahatnameleri Uluslararası Bilgi Şöleni'nde "Feyzü'l-Ubâb ve İfâdâtü kıdâhi'l-âdâb fi'l-Hareketi's-saîde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb" adı ile sözlü olarak sunulan ve özet şeklinde yayımlanan bildiri metninin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

ÖZ

Seyahatnâmeler hangi amaçla yazılmış olursa olsunlar tarihi anlama sürecine sosyo-kültürel, siyasî, iktisadî, dinî açıdan birçok katkıda bulunmaktadırlar. Bazı seyahatnâmeler bir hac yolculuğunda, bazıları ilim rıhlesinde, bazıları şehir gezmelerinde vücut bulmuştur. Bu çalışmaya konu olan eser ise Merînî Devleti'nin yüksek bir kademesinde yer alan Nümeyrî'nin devletin önemli sultanlarından Ebû İnân ile çıkmış olduğu altı aylık bir sefer ve fetih seyahatinin kitaplaştırılmış halidir. Mağrib'de Merînî dönemi ve sultanın döneme katkıları sır kâtibinin gözüyle sosyo-kültürel hayat açısından ele alınacağı için siyasî ayrıntılar yerine ilgili devlet ve dönem hakkında kısa bir şekilde genel bilgi verildikten sonra fetih yolculuğundaki anları Feyzü'l-ubâb adlı eserinde bir araya getiren Nümeyrî anlatılmıştır. Ayrıca Ebû İnân'ın sultan olduğu süreçte devlete ve millete olan sosyo-kültürel katkısı daha çok bu eser üzerinden bahsedilmiştir. Eser aynı zamanda siyasî ve edebî açıdan da çeşitli çalışmalara konu olabilecek bir türde olup yapılacak çalışmalar için münbit bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Merînîler, Kuzey Afrika, Ebû İnân, Nümeyrî, Kosantîne-Zâb.

ABSTRACT

Regardless of the purpose for which they were written, travelogues contribute to the process of understanding history in socio-cultural, political, economic and religious terms. Some travelogues are embodied in a pilgrimage, some in a journey of knowledge, some in city trips. The work that will be the subject of this study is a book of a six-month expedition and conquest journey of Numayrī, who held an important position in the state, with the Merinide Sultan Abū Inān.

Since the period will be analyzed in terms of socio-cultural life through the eyes of the sultan's secret scribe's contributions to the period, instead of political details, brief general information about the relevant state and its period will be given, and then Numayrī, who was the secret scribe of the Merinide sultan and who participated in the long journey of conquest together and gathered these moments in his work Feyz al-ubāb, will be described. In addition, Abū Inān's socio-cultural contribution to the state and the nation during his reign as sultan will also be mentioned through this work.

Keywords: Islamic History, Marinides, North Africa, Abū Inān, Numeyrī, Kosantîne-Zab

EXTENDED ABSTRACT

Sultan of Marinides Abu Inan and His Private Secretary Numeyrî on the Roads of Kosantîne-Zâb

-Socio-Cultural Traces Reflected from *Feyzu'l-ubâb*-

Regardless of their purpose, travelogues contribute to the process of understanding historical events from a socio-cultural, political, economic, and religious perspective. Some travelogues were written on a pilgrimage, some on a journey of knowledge, some on a city tour. The work that is the subject of this study is the book of a six-month expedition and a journey of conquest that Numayrī (d. 780/1378?), who held an important position in the state, embarked on with the Merinide Sultan Abū Inan. Since the period will be analyzed from the perspective of socio-cultural life and the sultan's contributions to the period through the eyes of the secret scribe, a brief overview of the state and the period will be given instead of political details. Then, Abu Inān's socio-cultural contribution to the state and the nation during his reign will be explained in the light of al-Numayri's Feyz al-ubab. This work was written during the Kosantine-Zab campaigns in which Numeiri participated with the sultan. The event that led to these expeditions was the events that took place during the reign of Sultan Abu al-Hasan, the father of Sultan Abū Inān. That is the revolt of the tribes in Ifriqiyya against the Merinides. The reason for these revolts was that when Abū al-Hasan arrested the tribal sheiks who were on their way to congratulate the Hafsid sultan on Eid al-Fitr, these tribes began to mobilize against him and his administration and even became close to the Hafsid administration. These uprisings were kept under control for a while, but when the tribes in the south also revolted, war broke out to subjugate the rebellious tribes to the Merinide rule. When the state of war was prolonged, the Merinide army fell on hard times and a plague broke out. Sultan Abu'l-Hasan even died in the plague epidemic that increased due to these wars. These rebellions continued during the reign of Sultan Abū Inān.

Abū Inān, who took power after the death of Sultan Abū al-Hasan and was the

first of the Merīnide sultans to be known as "amīr al-mu'minīn", was born in Morocco in 729/1328. His grandfather Abū Saīd, his father Abū al-Hasan and himself were among the three sultans under whom the Merīnides experienced a period of progress in almost every respect.

As mentioned earlier, the most important reasons for the Kosantīna-Zāb expedition, in which al-Numayrī accompanied Sultan Abū Inān, were both the conquest movement and the suppression of rebellion and sedition. The result was conquests, tribal obedience and many military successes.

Some of the rebels fled to neighboring cities, while others asked for forgiveness. The Sultan restricted the powers of these tribes and the taxes assigned for the region were reviewed.

al-Numayrī stated that this victory brought peace to the people of al-Magrib and the end of oppression. After the victory, ceremonies were organized along the route and drums were beaten in front of the army. Returning to Morocco after the Kosantīna and Zāb campaigns, Sultan Abū Inān fell ill during the Eid al-Adha prayers. Rumors about his death include that his vizier Ḥasan b. ʿUmar al-Fūdūdī, who came to him while he was ill, strangled him to death or that he was wearing a poisoned robe gifted by the sultan of Granada. After the death of Sultan Abū Inān, who died in 759/1358 at the age of 30, intra-family rivalries began in the Merīnide administration, the influence of the viziers increased and the state administration began to weaken. Sultan Abū Inān, whose period was rich in scientific, socio-cultural and architectural aspects, attached importance to being close to the people, meeting with them in various places and listening to their complaints. He tried to resolve internal and external rebellions and seditions on the spot and to ensure the safety of the pilgrimage routes. However, the tensions within the family and the sanctions he imposed especially on Bedouin Arab tribes caused both internal and external problems to re-emerge. He even sent his brothers, whom he tried to keep away from the administration, to Andalusia, which changed the course of relations with both Andalusia and Christian states. The conquests he made with the idea of gathering al-Magrib under a single flag disrupted his relations with neighboring states, and the fact that he stayed away from the center for a long time due to these conquests and reforms exhausted both himself, his administration and his soldiers. In addition to all these, his arrest and imprisonment of scholars, thinkers and statesmen, including Ibn Merzūk, Ibn Khaldūn and al-Maqarī, due to his infinite trust in his vizier's news, increased the opposition against the sultan among the people and the administration and disrupted the atmosphere of trust. In addition to all these, his suspicious death caused his reign to be short-lived.

GİRİŞ

Merînîler 592-869/1196-1465 yılları arasında Mağrib'de hüküm sürmüş, Berberî asıllı bir aile ve bu ailenin yönettiği devlettir. Muvahhidler sonrası gerek Mağrib topraklarında gerekse Endülüs'te idarî, iktisadî, ilmî, mimarî alanlarda birçok iz bırakmışlardır. Hafsîler (1228-1574), Mali Devleti (1235-1430), Abdülvâdîler (1235-1550), Gırnata Benî Ahmer Devleti/Nasrîler (1238-1492), Memlükler (1250-1517) ve birçok Hıristiyan devletle aynı dönemde yaşamışlar ve birçok açıdan ilişki içerisinde olmuşlardır.

Merînîler'in hüküm sürdüğü ana topraklar olan Mağrib en yaygın tanımıyla Doğu İslâm dünyasının yani Meşrik'in sınırı kabul edilen Mısır'dan Bahrü'l-Muhît'e (Atlantik Okyanusu) kadar uzanan Kuzey Afrika ve Güney Sahrâ arasındaki kısımdır. Mağrib bölümleri arasında Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib/ Fas, Merâkeş), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib/ Cezayir, Tunus) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib/İfrîkıye/ Trablusgarp-Libya) yer almaktadır. Merînîler döneminde Mağrib'deki coğrafî sınırlara baktığımızda kuzeyde Endülüs'te Cezîretülhadrâ (Algeciras), Tarîf, Runde (Ronda), Merbelle şeklindeyken Merînî Sultanı Ebû İnân (1348-1358) döneminde bu sınırlar Endülüs'teki Cebelülfeth ve Runde şeklinde olmuştur. Güney sınırları, Mali Sultanlığı ve çevresi; doğu sınırları genel olarak Tâze olmakla beraber yapılan fetihlerle Tilimsân, Bicâye, Cezâir, Tunus, Susu'l-Aksâ'ya dahi ulaşmıştır. İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan döneminde Merînîler'in Mağrib'deki topraklarını şu şekilde sıralamaktadır:

"Eski Fas (Fasülatîka), Yeni Fas (Fasülcedîde/Medînetülbeyzâ), Merâkeş, Eğmât, Âsefî, Enfa (Anfa), Âzemmûr, Tît, Selâ, Usayla, el-Arâiş, Tanca, el-Kasrü's-Sağîr, Sebte, Bâdis, Titvân, Melîle, Tâzûte, Miknâs, Tilimsân, Vecde, Medyûne, Hüneyn, Vehrân, Tîmzeğrân, Şerşel, Tûnt, Tenes, Cezâir, Mâzûne, Milyâne, el-Midye, Safravî. Bu şekilde güneyde Sahrâ, kuzeyde Cebelitarık'a, batıda Atlas Okyanusu'ndan Berka'ya kadar Merînîler'in idaresi altında idi."[1]

Ebû İnân (ö. 1358) da bu topraklarda hüküm süren Merînî sultanlarının en önemlilerinden idi. Özellikle babası Ebü'l-Hasan dönemi onun hem başarılarında hem sıkıntılarında belirleyici olacaktır. Öyle ki Ebü'l-Hasan döneminde Mağrib-i

1 Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribi'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992), 4/1344-134, 4/184-189; Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992), 5/198-210; İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314; Ceran, *Fas Tarihi*, 3. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehra Gözütok Tamdoğan, *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merinîler 592-869/1196-1465)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 37-46.

Aksâ dışında ve Endülüs'te çeşitli fetihler gerçekleştirilmiş, sosyo-kültürel hayatı zenginleştirecek gelişmeler tezahür etmiştir. Fakat bunların yanısıra Endülüs'te yaşanan Tarîf Savaşı (741/1340) yenilgisi başta olmak üzere İfrîkıye gazveleri için çıkılan yolda ordunun hezimete uğraması, donanmanın Kayrevan civarında batması adeta sultanın yönetiminin sonunu getirmiştir. Ayrıca oğlu Ebû İnân ile yaşanılan çekişmeler de olumsuzlukları artırmıştır.[2] Çalışmaya konu olan Kosantîne ve Zâb seferlerine sebep olan olaylar ise babası Sultan Ebü'l-Hasan zamanında yaşanan ve oğlunun dönemindeki yönetimi de oldukça rahatsız edecek olan olaylardır. Bunların en önemlisi İfrîkıye'deki kabilelerin Merînîler'e karşı ayaklanmalarıdır. Ebü'l-Hasan, Hafsî sultanının Ramazan Bayramı'nı tebrik için yola çıkmış olan kabile şeyhlerini tutuklatınca bu kabileler ona ve yönetimine karşı harekete geçmiş başlamış ve hatta Hafsî yönetimi ile yakınlaşmışlardır. Bu ayaklanmalar bir süre kontrol altında tutulmuşsa da güneydeki kabilelerin de isyan başlatması üzerine, Hafsî yönetimle yakınlaşan bu kabilelerin Merînî yönetimine tâbi hale getirmek için savaş hali uzamış, hatta Sultan Ebü'l-Hasan bu savaşlar dolayısıyla artan veba salgınında vefat etmiştir.[3] Ayaklanma çıkaranlar arasında Kosantîne ve Becâye halkı da yer almakta idi ki Sultan Ebû İnân bu şehirlere sefere çıkacaktır. Hem bu kabilelerle çatışma hali hem de baba-oğul arasındaki gerginlikler Zenâte kabilesinin bir diğer kolu olan Abdülvâdîler'in Mağrib-i Evsat'ta özellikle Tilimsan'da nüfuzlarını artırmalarına sebep olmuştur.[4]

Merînîler, topraklarında yaşayan Arap ve Berberî kabileleri çeşitli bölgelere özel olarak dağıtmış, başlarında bulunan şeyhleriyle birlikte meşgul olabilecekleri işler için imkânlar sunmuşlar ve bu yöntemi de siyasetleri haline getirmişlerdir. Kendi mensup oldukları Berberî kabile olan Zenâte'yi ise merkeze çekerek devlet işlerinde görev vermişlerdir.[5] Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve Endülüs fetihleri sebebiyle bu topraklara gelmiş olan Araplar ise daha çok Benî Hilâl kabilesinin kollarına mensup idi. Bu kollar arasında Hult, Benî Câbir, Verdîğa, Süfyân, Evlâdü Cürmûn, Evlâdü Mutâ', Zevî Hassân, Arabü'l-Ma'kıl, Benî Mâlik ve özellikle Benî Merîn'i meşgul eden Riyâh bulunmakta idi. Bu kollar daha çok Tilimsan, Vehrân, Libya Çölleri, Dükkâle, Sûs bölgelerindeki şehirlerde yaşamakta idiler.[6] Arap kabilelerinin bu topraklar üzerinde sosyo-

2 Ali Hâmid Mâhî, *el-Mağrib fî asri's-sultan Ebî İnân el-Merînî* (Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986), 50, 51, 57.

3 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid Selâvî/Nâsırî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî*, thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954), 3/154-158; Mâhî, *el-Mağrib*, 62-65.

4 Mâhî, *el-Mağrib*, 79-81.

5 Allâvî eş-Şâhirî Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn* (668-759/1269-1358) (Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2001), 52-54.

6 İbn Fazlullâh Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 4/172-173.

kültürel ve iktisadî açıdan birçok etkileri olmuş, Berberî kabileleri adeta Araplaşmışlardır. Merînîler de Arap kabileleri ile ilişkilerini iyi bir seviyede sürdürmeye çalışmış, kabilelerin özelliklerine göre onlardan idarî ve iktisadî alanlarda faydalanmışlardır. Fakat bu kabileler arasında bedevîlik özelliklerini sürdürenler, bazı dönemler Berberîlerle çatışmışlar bazı dönemlerde bir araya gelerek Merînî yönetimine karşı ayaklanmışlardır.[7] Merînî Sultanı Ebû İnân da bu ayaklanmaları bastırmak, şehirleri tekrar imar etmek için Kosantîne-Zâb harekâtına başlamıştır.

Nümeyrî ve hakkında herhangi bir çalışmaya rastlamadığımız seyahatname tarzı eseri ile ilgili olarak sosyo-kültürel hayat incelemesi yapılmıştır. Bunun için öncelikle seyahatnamenin müellifi hakkında bilgi verilmiş sonra genç yaşta yönetime gelmesine ve yine genç yaşta ölmesine/öldürülmesine rağmen Mağrib ve Endülüs toprakları için önemli adımlar atan Merînî Sultanı Ebû İnân'ın hayatı anlatılmıştır. Onun hayatı anlatılırken Nümeyrî'nin eseri *Feyzü'l-ubâb*'da sultanın dönemi ile ilgili olarak yer alan bazı sosyo-kültürel özellikler örneklendirilmiştir.

1. NÜMEYRÎ: EBÛ İNÂN'IN SIR KÂTİBİ ve *FEYZÜ'L-UBÂB* YAZARI

Endülüslü köklü bir ailenin çocuğu olan Nümeyrî (ö. 780/1378?), Ebû İshak (Ebü'l-Kâsım) İbrâhîm b. Abdillâh b. İbrâhîm, 713/1313 yılında Gırnata'da (Granada) dünyaya gelmiştir. Dedesi İbrâhîm en-Nümeyrî, Nasrîler'in hizmetinde Divânü'l-cünd kâtipliği görevini yürütmüş, babası Abdullah ise Sebte (Ceuta) ve Gırnata'da önemli görevlerde bulunmuştur. Nümeyrî doğduğu topraklarda edebiyat, hat sanatı ve kitâbet alanlarında iyi derecede eğitim aldıktan sonra hac maksadıyla çıktığı yolculuğunda Dımaşk, Kahire ve İskenderiye'de birçok Şâfiî ve Mâlikî âlimleriyle görüşerek onlardan hadis dinlemiş ve bazılarından hadis rivayeti için icâzet almıştır. Döndükten sonra Endülüs, Fas ve Tunus'da Nasrî, Merînî ve Hafsî saraylarında kâtiplik görevini yürüten Nümeyrî, Merînî Sultanı Ebül-Hasan döneminde Divânü'l-inşâ'da da kâtiplik yapmıştır. Daha sonra siyasî sebeplerle Tunus'a gitse de bir süre sonra Fas'a geri dönmüş ve Ebû İnân döneminde sır kâtipliği ve divandaki başkanlık görevlerini yerine getirmiştir. Çağdaşları İbnü'l-Hatîb, İbn Merzûk ve İbn Haldûn gibi hem ilmî hem idarî açıdan seçkin bir şahsiyet olarak tanınan Nümeyrî, Merînî Devleti

7 Zehra Gözütok Tamdoğan, *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merinîler (592-869/1196-1465)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 138-139.

tarafından önemli görevlere getirilerek gerekli takdiri görmüştür.[8] Nümeyrî, aynı zamanda Merîniler döneminde yaşayan, kendisinden 9 yıl önce 1304 yılında doğan, 22 yaşında iken hac yolculuğuna çıkarak seyahatlerine başlayan, seyahatlerini "*Rihletü İbn Battûta Tuhfetü'n Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr*" adlı eserinde bir araya getiren ve Orta çağın en büyük seyyahı olarak bilinen Faslı seyyah İbn Battûta ile çağdaştır.[9]

Çalışmanın merkezinde yer alan eseri *Feyzü'l-ubâb ve ifâzatü kıdâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-sa'îde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*[10] dışındaki eserleri *Tekayîd ev Yevmiyyât, Karâ'inü'l-kasr ve mehâsinü'l-'asr, el-Müsâheleve'l-müsâmaha fî tebyîni turuki'l-müdâ'abe ve'l-mümâzeha, Îkâzü'l-kirâm bi-ahbâri'l-menâm, Ten'îmü'l-eşbâh bi-muhâdeseti'l-ervâh, el-Vesâil ve nüzhetü'l-menâzır ve'l-hamâil, ez-Zehrât ve icâletü'n-nazarât, Nüzhetü'l-hadak fî zikri'l-fırak, el-Libâs ve's-suhbe, Mesâlibü'l-kavânîn fi't-tevriye ve'l-istihdâm ve't-tazmîn, -el-Fusûlü'l-muktedabe fi'l-ahkâmi'l-müntehabe, Kitâbü'l-erba'îne hadîsen el-büldâniyye, Ricz fi'l-cedel, Cüz'ün fî beyâni ismillâhi'l-'a'azam*'dır.[11]

Nümeyrî'ye ait olan *Feyzü'l-ubâb* adlı eser Merînîler dönemi için tarihî, idarî, kültürel açıdan oldukça önemli bir eserdir. Nümeyrî bu kitabında Merînî Sultanı Ebû İnân'la birlikte 20 Cemaziyelûlâ 758/11 Mayıs 1357-1 Zilhicce 758/15 Kasım 1357 tarihleri arasında yapılan seferleri, bu seferlerde uğradıkları yerleri ve bu yerlerdeki isyanları, yıkımları, fetihleri, ıslahatları, imâr faaliyetlerini, merasimleri, halka yapılan yardımları ayrıca ordu ve donanmanın özelliklerini, Hıristiyanlarla olan ilişkileri günlük olarak yazıya dökmüştür. Eseri, bir seyahatnâme olması yanında siyasî olayları, günlük tecrübeleri, dâhilî fitneleri, savaşları, sosyal ve iktisadî ıslahatları içerdiği için aynı zamanda bir tarih kitabıdır.

---

8 Ebü'l-Kâsım İbrâhim b. Abdullah İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, Feyzü'l-ubab ve ifâdâtü kıdâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-saîde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb, thk. Muhammed İbn Şakrûn (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), muhakkik mukaddimesi 31, 34; Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/53-54.

9 Hasan Telli, "Seyyah İbn Battûta'nın Gözüyle 14. Yüzyılda Hac İbadeti", *Mûsiki ve Edebiyatımızda Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 164.

10 Eserin adı el-İhâta'da "*Feyzü'l-ubâb ve icâletü kıdâhi'l-âdâb fi'l-hareketi ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*" olarak geçmektedir. bk. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1973/1393), 1/342-363; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb,* 41-42; Özdemir, «İbnü›l-Hâc en-Nümeyrî", 21/53-54.

11 Muhakkik Muhammed İbn Şakrûn, yazmada Ebû İnân'ın 756/1355-56 yılında gerçekleştirdiği Portekiz yolculuğunun anlatıldığı kısmın kaybolmuş olduğunu ifade etmektedir. 119-121.

2. MERÎNÎ SULTANI EBÛ İNÂN: KISA ÖMRÜNDE MAĞRİB YÖNETİMİNE ETKİSİ ve KATKISI

Merînî sultanları arasında "emîrü'l-mü'minîn"[12] lakabı ile tanınmış ilk sultan olan Ebû İnân 729/1328 yılında Fas'ta doğmuştur. Merînîler'in hemen her açıdan ilerleme kaydettiği dönemde dedesi Ebû Saîd, babası Ebü'l-Hasan ve kendisi yer almaktadır. Hilâfet lakapları arasında yer alan el-Mütevekkil Alellâh ile künyelenmiş olan Ebû İnân'ın annesi ise Şemsüdduhâ'dır.

Oldukça genç yaşta vefat edecek olan Sultan Ebû İnân, Merinî yönetimine karşı başkaldıran kabileler üzerine sefere çıkan babası tarafından Mağrib-i Evsat'ta valilik ve cibâye (vergi tahsili) görevi verildiği zaman henüz 19 yaşında idi.[13] 749/1348 yılında Merînî sultanı olmuştur.

Ebû İnân döneminde devlet dokuz bölgeye ayrılmıştı ve bunların her birinde müşrif, kaid, vali ve muhtesib bulunmakta idi. Sultan Ebû İnân da babası Ebü'l-Hasan gibi posta teşkilâtına oldukça önem vermiş, sisteme yeni kadrolar tayin etmiş, reisine de çeşitli yerlere posta ve malları taşırken destek olmak üzere elli atlı tahsis etmiştir. Ayrıca her on iki millik mesafelere yolcuların gelip geçerken ihtiyaçlarının giderilmesi için çadır kurulmasını emretmiştir.[14]

Sultan vezirlerini çeşitli Merînî kabilelerinden seçmeye özen göstermiştir. Diğer görevlilerin yanısıra güvenilir, güzel ahlaklı olarak tanınan bir grubu hâcip seçmiş ve bu makama oldukça önem vermiştir.[15] Sultanın yönetiminde Dîvân-ı Mezâlim her hafta Cuma namazından sonra düzenlenirdi. Divana gelen kadın veya erkek sıkıntısı olan halkın her kesiminden insan sultanla görüşme imkânı bulurdu. Özellikle kadınların aracı olmaksızın sultanla görüşmeleri, konuşmaları, gasbedilen haklarının derhal geri almaları İbn Battûta tarafından divanın özellikle vurgulanan yönlerindendir. O aynı zamanda Hint hükümdarı ile Sultan Ebû İnân'ın bu divanlarını karşılaştırmakta ve Hint topraklarında halktan birinin sultanın huzuruna ancak vezir aracılığıyla dilekçesini ulaştırabileceğini belirtmektedir.[16] Sultan halkın

---

12 Sultan Ebû İnân, Karaviyyîn Camii'nin kıble tarafına yaptırdığı mushaf kütüphanesinin kitâbesine kendisini emirü'l-müminîn el-mütevekkil alâ Rabbi'l-âlemîn diye yazdırmıştır. Gırnata ile yazışmalarda, şiirlerde de onun halifeliği söz konusu edilmiştir. Mâhî, *el-Mağrib*, 134, 207. Sultan Ebû İnân'ın da hazır bulunduğu Bû İnâniyye Medresesi'ndeki Sahîh-i Müslim tedrîsinde "hilâfetin kureyşîliği" ile ilgili hadîs-i Nebevî'nin yorumlanmasıyla ilgili olarak Makkarî (Fas başkadılarından ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in de hocası olan Makkarî) "maznûndur." ifadelerini kullanmıştır. Bunun üzerine Ebû İnân sarayına döndükten sonra ona bin dinar hediye göndermiştir. Mâhî, el-Mağrib, 133.

13 Mâhî, *el-Mağrib,* 64.

14 Mâhî, *el-Mağrib,* 147.

15 Mâhî, *el-Mağrib,* 134-142.

16 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: YKY Yayınları, 2000), 2/933.

problemlerini dinlemeye ve çözümü için gerekli şeylerin yapılmasına özen gösterirdi. Öyle ki her hafta gerçekleştirdiği perşembe günleri gerçekleştirdiği türbe ve evliyâ ziyaretlerinde bile halkın şikayetlerini dinler ve çözümü için tahkikât isterdi.[17]

İbn Battûta, sultandan bahsederken onun döneminde Merînî topraklarının genişliğine, çeşitli etnik ve dinî grupların birlikte yaşamasına ve bu bir arada yaşamanın devamını gerçekleştirmek için isyancılarla başetmeye çalışmasına, bu zor süreçte oldukça cesur oluşuna vurgu yapmaktadır.[18]

Sultan Ebû İnân yönetime geldikten sonra hem Hafsîler'le hem de Abdülvâdîler'le mücadeleye devam etmiştir. Her iki devletin Merînîler'den aldıkları toprakları iade etmelerini istemiş, bu sebeple de Tilimsan üzerine harekete geçmiş ve şehri Abdülvâdîler'den geri almıştır. Hafsîler üzerine de giden Ebû İnân başşehir Tunus başta olmak üzere Bicâye ve Kosantîne'yi fethetmiştir.[19]

Nümeyrî, Sultan Ebû İnân'ın Endülüs topraklarında ve Hıristiyan krallıklarda yaşayan Müslümanlar için cihadı yani güçlü olmayı oldukça önemsediğini vurgulamaktadır. Bu cihad faaliyeti hem yardım isteyen Endülüslüler hem de Hıristiyan topraklarında kendi inancına göre yaşam tarzı sürdüremeyen Müslümanlar için etkili olmuştur. Endülüs halkının yardımına koşmayı, sınırlardaki kaleleri asker, savunma âletleri, yiyecekle desteklemeyi ve tüm bu hazırlıklarla düşmana karşı güçlü durmayı[20] devletin cihad politikası olarak sürdürmüştür. Gırnata Sultanı Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf (salt. 733/1333-755/1354), Mağrib ve Endülüs kıyılarının Hıristiyanlara karşı güçlendirilmesi hususunu ve Endülüs Müslümanlarına yardım isteğini bildirmek üzere veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i Merînî Sultanı Ebû İnân'a göndermiştir. Ayrıca Tilimsan fethi üzerine de hediyelerle birlikte tebrik mektubu yollamıştır. Fakat Ebû İnân'ın İfrîkıye harekâtı sonrası Endülüs'e yönelerek yönetimi ele geçirme isteği üzerine iki devlet arasındaki dostane ilişkiler Gırnata Sultanı V. Muhammed (I. saltanatı 755/1354-760/1359) zamanında bozulmuştur.[21]

Sultanın Endülüs hakkında başlattığı cihad faaliyetleri dolayısıyla başta Portekiz Kralı olmak üzere Rum krallarının sultandan korktukları için toprak kaybı, ticaretin ve ekonominin bozulması telaşı dolayısıyla barış istedikleri belirtilmektedir. Aynı korkular sebebiyle Kaştale kralı da Merînî sultanından

17 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 334; Mâhî, *el-Mağrib*, 148-152.

18 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi,* 2/933-934.

19 Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/ 181-205; Mâhî, *el-Mağrib,* 81-85, 94-110.

20 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi,* 2/938.

21 Mâhî, *el-Mağrib*, 111-128.

sulh istemiş, bu isteğini sultanı övgüyü de barındıran bir mektup ve çeşitli hediyelerle sultana ulaştırmıştır. Hatta savaş mühimmatı, silahları ve gemileri ile güçlü olan Cenevizliler ve ayrıca Aragon ve Mayorka kralları da sultandan sulh istemişlerdir. Ebû İnân, Aragon kralına "eğer Kaştale kralı anlaşmayı bozarsa sen benim yanımda olacaksın." şartını sunmuştur. Bu devletlerle ilgili olarak alınan vergiler, sultanın şartlarının ağırlıkta olduğu bir şekilde tekrar düzenlenmiş, ticaretin sürekliliği için bazı vergiler kaldırılmıştır. Böylece sahil şehirlerin emniyeti sağlanmış, alınan vergilerle Merînîler borçlarından kurtulmuşlardır. Sultanın bu bölgede gösterdiği çabalar, Hıristiyan krallara karşı takındığı tavır, onların sultandan yardım istemeleri, sultanın anlaşmayı bozmayanlara yardım etmesi gibi durumlar sultanın Mağrib ve Endülüs'teki şöhretini de artırmıştır. Sultanın bu cihad faaliyeti Hıristiyan krallıklarda yaşayan Müslümanların Merînîler döneminde İslâm'ı daha rahat bir şekilde yaşamalarına, ibadetlerini yerine getirebilmelerine, mescitlere rahatça gidebilmelerine, Müslüman kadınların tesettürlerine karşı yapılan yasaklardan kurtulmalarına yol açmıştır. Hatta oradaki gayr-i müslim halkın İslâm'ı öğrenmeye başladığı ve Müslüman olmaya yöneldikleri de ifade edilmektedir.[22]

Sultan Ebû İnân dahilî ve haricî siyasî ve askerî işlerle ilgilenirken medeniyete katkı sağlayacak olan ilmî, mimarî faaliyetleri de hızlı ve sürekli bir şekilde uygulamaya koymuş ve takip etmiştir. Bu minvalde her gün sabah namazının ardından aralarında meşhur fakihlerin, seçkin talebenin ve önemli kabile şeyhlerinin bulunduğu ilmî bir meclis düzenlediği ifade edilmektedir. İbn Battûta bu meclislerde tefsir ve hadis başta olmak üzere Mâlikî mezhebi ve tasavvufa ait kitaplardan okumalar yapıldığını rivayet etmektedir. Sultanın selamıyla açılan meclisin güzel bir sofrada çeşitli yemeklerin ve ardından tatlıların yenilmesiyle devam ettiği meclisin sona ermesiyle birlikte sultanın askerleriyle birlikte atlı olarak sahraya gitmeleri ve sanki gerçekten savaş varmış gibi talim yapmaları da yine anlatılanlar arasında yer almaktadır. Yapılan bu talimden sonra sultan yanında devamlı bulunan sır kâtibi başta olmak üzere askerler, âlimler ve a'yanla birlikte saraya dönerek yemeğe katılmaktadırlar.[23]

Yine bu minvalde Ebû İnân dönemi Merînî şehirlerinin imarı ve bu mimarinin imkânıyla oluşan kültür hayatının zenginliği de dikkat çekmektedir. Mescidler, medreseler, kütüphaneler, zaviyeler, hamamlar bu imar içerisinde önemli yapılardır. Ayrıca kültür merkezi işlevi görmeye devam eden Karaviyyîn Mescidi

22 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 182-193.

23 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2/935 vd.; Muhammed Menûnî, *Varakât an li-hadârati'l-Merîniyyîn* (Rabat: Câmiatü Muhammed el-Hâmis, 2000), 565.

ise bu yapılar içinde ilk sırada yer almaktadır.[24]

Ebû İnân'ın Fas'ta inşa ettirdiği Medresetü'l-Mütevekkiliye/Bû İnâniyye[25] 756/1355 yılında tamamlanmıştır. Yüzeyinde bulunan saatle Mağrib'de önemli bir yeri olan medreseye bir de mescit eklenmiştir. İbn Battûta ne Suriye'de ne Mısır'da ne Irak ne de Horasan'da onun kadar sağlam bir medrese görmediğini ifade etmektedir.[26] Sultan, bu medrese için bir de vakfiye hazırlatmış ve medresenin mermer duvarına nakşettirmiştir. Vakfiyede belirtilen şartlar arasında şunlar yer almaktadır:

"…Burada ilimleri devam ettirenler, nakledenler, sevap kazanmaya çalışanlar için bâkî sadakaları olacaktır. Buradaki ilim talebesine yardımcı olmak üzere hamam yapılmış, medreseye su getirtilmiş, medresenin en yukarısına bile su değirmenleriyle su çıkartılmış, abdesthaneler yaptırılmıştır. Ayrıca geliri medresenin talebesine, okuyucularına, hocalarına, medrese ve çevresinde görevli olanlara harcanmak ve medresenin tamirinde kullanılmak üzere medreseye yakın bir şekilde yetmiş dört dükkânlık bir çarşı yaptırılmıştır. Tamamı vakıf olarak tespit edilmiş ve inşallah değiştirilmeyecektir."[27]

İlim merkezlerinden biri de çocukların Kur'ân-ı Kerim okuyup ezberlediği, okuma-yazma öğrendiği küttâblardır. Sultan bu küttâblarda görevli herkese maaş bağlatmıştır.[28] Kütüphânelere de özen gösteren sultan Karaviyyîn Medresesi'nin kuzey köşesine çeşitli ilim dallarına ait kitapların toplandığı bir kütüphane inşa ettirmiştir. Kütüphanenin kapısının üzerine de nesih yazısıyla on beş satırlık bir kitâbe yazdırdığı belirtilmektedir. Yine buradaki mescidin kıble tarafına halkın kolayca ulaşıp her istediklerinde okuyabilmeleri için Kur'ân-ı Kerîmler'e özel olarak mushaf kütüphanesi yaptırmıştır.[29]

Mağrib'deki önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan zâviyeler sultan Ebû İnân döneminde de şehirlerin dış bölgelerine yolcuların uğrak yerleri olarak inşa edilmiştir. Fakat bu yapıların faaliyetlerinin daha da arttığı ifade edilebilir. Vâdi Hıms yakınlarında inşa ettirdiği Mütevekkiliye Zâviyesi de bunların en önemlilerindendir. Geniş bahçelerinin, yüksek beyaz binalarının, mescidinin ve

---

24 Mâhî, *el-Mağrib,* 197-198,

25 Medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Günnur Aydoğdu, *Göze Hoş Gelene Değer Biçilmez: Ebû İnân'ın Gözdesi Fes Ebû İnâniye Medresesi* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2022).

26 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi,* 2/939.

27 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 58; Abdülhâdî et-Tâzî, *Rıhletü İbn Battûta*'ya ek olarak 4/315-316; Mâhî, *el-Mağrib,* 238-245.

28 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 172.

29 Mâhî, *el-Mağrib,* 199-207.

sahricinin güzelliklerinden bahsederken anlatmakta aciz kalırım dediği zâviyeyi tavsife şöyle devam etmektedir:

"Zâviyeyi görenler huzur buluyor. Yanında mescid var, kubbesi yüksek ve camlarla süslenmiş, nakışlı. Mescidin uzun, geniş ve suyu tertemiz bir sahrici var. Sahricin yanında süslü şekiller, sarı çiçekler mevcut. Hemen herkes gelip faydalanıyor buralardan. Mescidle beraber imam, müezzin ve vakıf sorumlusuna ait üç ev, bir misafirhane, bir de mutfak var. Mescidin kapıları altından büyük bir minaresi bulunmaktadır. Zâviyenin her köşesinde kapılar, sağlam merdivenler, abdesthane girişi var. Abdest alanlar temizlenip ferahladıkça sultana dua ediyorlar. Misafirhanesinde yolcular ve yolda kalanlar konaklasın diye kapıları her daim açık. Zâviye ve evlere zâviyenin doğusundaki büyük kapıdan giriliyor. Zâviyenin batı tarafında güzel bir bahçe içerisinde bulunan su deposundan sürekli musikili bir tarzda sesler gelmektedir. İnsanları hayran bırakan bir bahçe içerisindeki su deposundan her yere su gidiyor. Ziyaretçilerin nazarı değmiş olmalı ki suları kurudu. Sultan, bu su deposunun yeterli olmadığını görünce nehirden su taşıyan naurayı yaptırdı mescidin yanına. Bu naura da serin temiz suyuyla hızlıca akıp herkese hizmet etti. Kurumuş otlar bitkiler tekrar canlandı."

Nümeyrî bu zâviye ve nauraların özellikle Merînîler döneminde halka çok faydalı olduklarını ifade etmektedir. Zâviyede meskûn olan kişilerden de bahseden Nümeyrî, burada kalan ve görevli olan herkese sultan tarafından derecelerine göre maaş verildiğini belirtmektedir. O ayrıca bu zâviyede oturan hayatını ibadetle geçiren ve Kimyâ-yı Saâdet talebesi olan bir velîden bahsetmektedir. Bu velînin altı ay boyunca konuşmadığını, ağır hastalanınca tekrar konuştuğunu, sürekli böyle nefis terbiyesi ile meşgul olduğunu anlatmaktadır. Nümeyrî daha sonra bu velî ile karşılaştığında kendisine çok günahkâr olduğu için kendisini ibadete adadığını, tevbe edip gözyaşı dökmekle meşgul olduğunu söylemiştir. Velîden haberdar olan Sultan Ebû İnân onu sarayda tertip ettirdiği bir meclise davet etmiş, kendisine oldukça hürmet gösterilen bu velî sadece "elhamdülillah" diyerek oradan ayrılmıştır. Nümeyrî bu zâviyeden bahsederken burada kalan şeyhlerin Karaviyyîn Câmii'nde halkın da katıldığı ve yemeklerin ikram edildiği merasimlerle hürmet gördüklerini ilave etmektedir.[30]

Sultan Ebû İnân halkın temizlik ve tedavi imkânlarına rahatça sahip olabilmesi için birçok şehirde hamam, hastane ve tıp okulları inşa ettirmiş ve bunların kalıcılığı ve hizmetinin devamı için birçok vakıf kurdurmuştur. Hatta çıktığı Kosantîne-Zâb seferi esnasında uğradığı şehirlerde bu imar gerçekleştirilmiştir. Mesela yol güzergâhında olan Selâ'da özellikle fakir ve miskinler için yaptırdığı zâviyeye uğramış daha sonra da bu bölgede yaptırdığı hastaneyi ziyaret etmiştir.

30 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 206-218; Mâhî, *el-Mağrib,* 199-207.

Nümeyrî sultanla birlikte ziyaret ettikleri bu hastaneden bahsederken "sağlam yapılan bir bina. Tedavi için her bölüm, her hasta için ilaç var orada. Hastaneye giren kişi misafir gibi kabul ediliyor ve kendini evinde imiş gibi hissediyor."[31] ifadelerini kullanmaktadır.

Ebû İnân döneminde suyun saraylara, evlere, medrese ve mescitlere ulaştırılması tekniği oldukça önem verilen bir meşguliyetti. Bunun için birçok yere naûra (su kanalı/ su değirmeni) yapılmıştır. Nümeyrî sarayın bahçesindeki naûralardan hayranlıkla bahsetmektedir:

"Burada büyük ve gümüş küplerle süslü bir naûra var. Sular yükseğe çıkarılıyor. Yanında bahçeler var. Sular depolanıyor. Mükemmel bir naûa. Bu naûra çok şeylere vesile olmuş çevresinde bitkiler büyümüş, bahçeye dönüşmüş ve sadaka-i câriyesi olmuş sultanın. Gidip gelenler su içiyorlar buradan, yoksullar, miskinler onun kanatları altında susuzluğunu gideriyor. Ayrıca naûradan akan su sesi de çok güzel. Akan su rüzgâra güzel bir şekilde imâle, revm ve işmâmı öğretiyor."

Nümeyrî ayrıca sultanın bu büyük naûra dışında iki yeni naûra daha yaptırdığını, bu yapıların meşhur mühendis, marangoz ve demircilerin elinden çıkan iyi bir örnek olduğunu ifade etmektedir. Bu naûralardan akan sular çevresinde çeşitli bitkilerin yetişmesine, çeşitli şekillerde yapılan bahçelerin oluşmasına vesile olmuştur. Şehre başka naûraların da yapıldığı fakat binaların çoğalması sebebiyle bu naûraların sularının azalmaya, küplerin boşalmaya, ravzaların etkilenerek otların çiçeklerin kurumaya başladığı belirtilmektedir.[32]

Sultan Ebû İnân vakıf, miras, yetim ve muhacir mal ve mülkleri hususunda da oldukça dikkatli davranılmasını emretmiştir. Vakıf mallarıyla şehri mamur edilmiş; okul, cami, hastane ve zâviyeler yaptırılmıştır. Sultan ayrıca yoksulların yedirilmesi, miskinlerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar kurulmasına ehemmiyet göstermiştir. Müezzin ve imamların maaşlarının da bu vakıflar aracılığıyla karşılandığı belirtilmektedir. Nümeyrî dönemin vakıflarının cömertliğinden bahsederken "bu vakıf kapıları oruçluların gireceği Reyyân kapıları gibiydi." demektedir.[33]

Nümeyrî sultan Ebû İnân'ın devlet yönetiminde çalışanlara nasihatnâme niteliğinde yazdıklarından da bahsetmektedir. Sultan yönetime katkısı olanlardan hakikî amaçlarının öncelikle hem din hem dünya için çalışmak olmasını, takvâyı önemsemelerini, namazı kılmaya özen göstermelerini istemektedir. Namaz

31 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 203.

32 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 174-181.

33 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 168-172.

hususunda özellikle vurgu yaptığını, âmillerine "benim katımda işlerinizin en önemlisi namazdır" diyerek yazdığını belirten Nümeyrî, sultanın bütün kadılara çok çalışmalarını, mescitler imar etmelerini, insanlara hayırlı yollar açmalarını, namazı özellikle cemaatle kılmalarını tavsiye ettiğini ifade etmektedir. Bu sebeple kadıların da halkı cemaatle namaza teşvik ettikleri, hatta namaz vakitlerinde ceza endişesi de yaşayarak herkesin mescitlere koşması sebebiyle sokaklar boşaldığı ayrıca bu konuda sâhibü's-salâtların görev yaptığı anlatılmaktadır.[34] O, bu görevlilerin namazların kılınması ve özellikle cemaatle ikamesi konusunda dikkatli olmalarını emretmiştir. Hatta hemen her yerden görünen Karaviyyîn Câmii'nin minaresine gündüz namaz vakitlerinde beyaz bir bayrak asılmasını, akşamları ise bir fener yakılmasını emretmiştir ki ezan duyulmamış dahi olsa namaz vaktinin girdiği herkes tarafından anlaşılsın.[35]

Ebû İnân döneminin gerek Mağrib'den gerek Endülüs'ten idarî, ilmî, edebî ve kültürel hususlarda oldukça önemli isimleri mevcuttur. Sultanın bu isimlerden Merînîler yönetimi için gereğince faydalandığı, onları kendi kabiliyet ve maharetlerine göre cesaretlendirdiği belirtilmektedir ki tarih de bunlara şahittir. Bunlar arasında ilk sıralarda İbn Haldûn (ö. 808/1406), İbn Battûta (ö. 770/1368-69), İbnü'l-Hatib (ö. 776/1374-75), İbnü'l-Ahmer (ö. 807/1404?), İbn Merzûk (ö. 781/1379), Ceznâî (ö. 766/1365), Makkarî (ö. 759/1358) ve bu çalışmaya konu olan Nümeyrî göze çarpmaktadır.

Ayrıca fakih el-Fiştâlî (ö. 777/1375), el-Cezûlî İbn Abdirrezzak (ö. 755/ 1354), Muhammed b. İbrâhîm el-Merrâküşî (ö. 761/1359), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ali eş-Şerîf el-Hasenî (ö. 771/ 1381), Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Âşir el-Endelüsî el-Ensârî (ö. 765/1364), Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. İbrâhîm el-Gassânî el-Burcî el-Gırnâtî (ö. 786/1384), fakih kâtip el-Kâsım İbn Yûsuf b. Rıdvân, el-Âbilî (ö. 757/1356), Hallûf (ö. 757/1356), el-Malakî (ö. 757/1356) de dönemin meşhur âlimleri arasında sayılmaktadır.[36]

Bu âlimler arasında yer alan ve 14. asrın en büyük seyyahı olarak kabul gören İbn Battûta'nın bu seyahati gerçekleştirmesine vesile olan, onu maddî-mânevî destekleyen kişi Sultan Ebû İnân'dır. Dolayısıyla o, seyahatnâmesinde sultandan oldukça övgüyle söz etmektedir.

Döneminde ilmî, sosyo-kültürel, mimarî açıdan oldukça zenginlikler yaşanan Sultan Ebû İnân halkla iç içe olmayı, onlarla çeşitli mekânlarda buluşmayı ve şikâyetlerini dinlemeyi önemsemiştir. Özellikle özel günleri vesile kılarak

34 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 162-164.

35 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 334; Mâhî, *el-Mağrib,* 148-152.

36 Mâhî, *el-Mağrib,* 208-226.

borçluların borçlarının ödenmesini, fakirlerin doyurulmasını, evlilik yaşı gelen yetimlerin evlendirilmesini görevlilere emretmiştir. Dahilî ve haricî ayaklanma ve fitneleri yerinde çözmeye, hac yollarının emniyetini sağlamaya çalışmıştır. Fakat aile içi yaşanan gerginlikler ve özellikle bedevî Arap kabilelerle ilgili yaptığı yaptırımlar hem dahilî hem haricî problemlerin tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Öyle ki yönetimden uzak tutmaya çalıştığı kardeşlerini Endülüs'e göndermesi hem Endülüs'le hem de Hıristiyan devletlerle ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Mağrib'i tek bayrak altında toplama düşüncesiyle yaptığı fetihler komşu devletlerle ilişkilerini bozmuş, bu fetihler ve ıslahatlar dolayısıyla merkezden uzun süre uzakta kalması kendisini, yönetimini ve askerini yormuştur. Bütün bunlara ek olarak vezirinin haberlerine sonsuz güveni sebebiyle aralarında İbn Merzûk, İbn Haldûn ve Makkarî'nin de bulunduğu âlim, müfekkir, devlet adamlarını tutuklatarak hapse attırması halkta ve yönetimde sultana karşı muhalefeti artırmış ve güven ortamını bozmuştur. Şüpheli ölümü de tüm bunlarla birlikte yönetiminin kısa ömürlü olmasına sebebiyet vermiştir.[37]

Sultan Ebû İnân'ı sır kâtibi olduğu için fazlaca övgüde bulunması ihtimali olsa da Nümeyrî'nin kalemiyle bitirmek istenildiğinde şu cümleler ortaya çıkmaktadır:

"Sultan, Allah'ın verdiği maddî manevî bütün nimetler için çok şükreden, kendi özel mülkünden her şehre özel harcamalar yapan birisiydi. Fakirlere yardım yapılması emrini kâtibine yazdırarak her yere göndermişti. Halkın dünya dertleri bitsin ki dinlerini yüceltmek için uğraşsınlar isterdi. Borç yüzünden hapse girenlerin borçlarının ödenmesini çok önemser, yapılan iyiliklerin gece gündüz devamlı olmasını istemekte idi. Sorumluluğunu bilen halife, Allah'ın sevdiğini sevmiş, buğz ettiğine karşı uzak durmuştur. Namazın ikâmesi, zekâtın ödenmesi için elinden geleni yapmıştır. Onun döneminde hem ilim hem de hazinenin malı artmıştır. O, Hz. Peygamber'i örnek alarak yaşamış, borçlu ölenlerin borçlarının Beytülmâl'den ödenmesini emrederek hem dirilere hem ölülere mutluluk vermiş bir sultan olmuştur. Döneminde maddî güç arttığı gibi fetihler de artmıştır. Emânete sadık olunmasını, yetim malının zulmen yiyenlerin cezalandırılmasını emretmiş, yetimler için özel kanun çıkarttırmıştır."[38]

Ayrıca sultanın yönetimi genişlettiğini, ordusunun düşmanın korkulu rüyası olduğunu, kötülüğü yasaklayan, ma'rufu emreden, başarı yollarında yürüyen, son derece cömert birisi olduğunu vurgulamış ve kitabını ona ithaf ettiğini belirtmiştir.[39]

37 Mâhî, *el-Mağrib,* 287-292.

38 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 164-167.

39 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 149-151.

3. *FEYZÜ'L-UBÂB*'DA KOSANTÎNE ve ZÂB SEFERLERİ/FETİHLERİ

Sultan Ebû İnân ile Nümeyrî'nin 757/1356 yılının sonlarında başlayan seferlerindeki yol haritası Fas-Rabat-Selâ, Selâ-Fas, Fas-Kosantîne, Kosantîne-Zâb, Zâb-İfrîkıye, İfrîkıye-Zâb, Zâb-Kosantîne, Kosantîne-Fas olarak şekillenmiştir. Yolculuk fetihlerle, ıslahatlarla, özellikle Arap kabilelerinin isyanlarını bastırmakla, hac yollarının güvenliğini sağlamakla,[40] anlaşmalarla, imârla sürdürülmüş ve yaklaşık altı ayda tamamlanmıştır.

Bu seferlerin temel amacı Arap-Berberî kabilelerin ıslah edilmesi ve kabilelerle yönetim arasında sulhun sağlanması idi. Aslında bu topraklarda kabilelerin yönetimle yahut kendi aralarında ayrılıklar, kargaşalar yaşaması oldukça sık görülmekteydi. Merînîler'in kuruluş yıllarına denk gelen Merînî Sultanı Saîd Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240) dönemi de işte bu isyanların dindirildiği, çeşitli kabile liderleriyle anlaşmalar yapıldığı, sulhün ve emniyetin geçici de olsa sağlandığı bir zaman dilimi idi.[41]

Ebû İnân birçok yerden çeşitli isyan, fesat ve yol kesici haberleri gelmeye başlayınca yönetim bu bölgelere şeyhler göndermiştir. Bazı kabileler bu şeyhlerle anlaşma yaparken bazıları şeyhlere tuzaklar kurmuşlardır. Özellikle Bicâye bölgesine gönderilmiş olan şeyh Ebû İmrân, Sultan Ebû İnân'a yazdığı mektupta bölgedeki eşkıyayı ve tehlikeli durumları haber vererek destek istemiştir. Nümeyrî şeyhin mektupta sultanı Resûlullah yolunda olduğu için övdüğünü, ona "Allah bu kutlu hareketi sizin için doğuda ve batıda fetihlerle sonuçlandırsın. Acem-Arap herkes sizin yönetiminizde olsun" temennilerinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu haberler gelmeye devam ederken Hıristiyan devletlerin sahil şehirlerine saldırı ihtimalleri meydana gelince Sultan Ebû İnân, küffârla cihadın daha önemli olduğunu düşünerek daha önce ifade edildiği üzere Rumlarla anlaşmalar yapmış sonra da doğu tarafında yani Kosantîne-Zâb bölgelerinde eşkiyâlık yapan bedevî Araplar üzerine harekât kararı almıştır. Bu karar doğrultusunda donanma için hazırlıklara başlanmıştır. Ebû İnân'ın sık sık problem yaşanılan Hafsîler ve Abdülvâdîler'e karşı orduyu ve donanmayı özellikle güçlendirdiği ifade edilmektedir. Kıyılarda donanmalar inşa etme yanısıra gemi yapımını hızlandırmıştır. Hatta gemi yapımında kullanılacak olan kerestelerin hazırlanması işini takip etmek için dağlara gittiği ifade edilmektedir.[42] Düzenli ordu ve muhafızlar mevcut idi. Düzenli ordu Merînîler'den, Berberî Zenâte ve Arap kabilelerinden, el-Ğuzz/Mısır Memlükleri ve Endülüslüler'den oluşmakta

40 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 221.

41 Gözütok Tamdoğan, *Merînîler,* 58-59.

42 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi,* 2/939.

idi. Endülüs ordusunun atlarının çok iyi olduğu belirtilmektedir. Memlükler'in ordu içindeki konumunun özel, Türk komutan ve askerlerin hem giyimlerinin hem okudukları şiirlerin çok etkileyici, kullandıkları silahların da çok önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu askerlerin düzenlerinin doğu düzeni olduğu, Mısırlılar'dan öğrendikleri mizmar adlı bir çeşit nefesli çalgının da şaşırtıcı derecede sert bir sesinin olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Ebû İnân'ın Tilimsân'daki Benî Zeyyân sultanlarıyla savaşırken barut kullandığı rivayet edilmektedir.[43] Sultan her türlü ihtiyacı temin edilen askere ".. aranızda fazileti unutmadan dininizi yüceltmek için, başarı için hazırlanın." ifadeleriyle seslenmiştir. Tüm bu maddî-manevî hazırlıklarla birlikte yola çıkan ordunun önünde iki kubbe vardı. Birinci kubbede Nümeyrî'nin ifadesiyle "Mağrib'in en önemli eseri, Mağrib sarayının en şerefli eseri" dediği Hz. Osman mushafı; ikinci kubbede ise *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* bulunmakta idi. Sultanın arkasında hepsi beyaz kıyafetler giyinmiş olan Merînî şeyhleri ve ulemâ yer almakta idi. Ulemâdan ve fukahâdan dua etmelerini de isteyen sultanın emri üzerine 3 Cemâziyelûlâ 758/24 Nisan 1357 Pazartesi günü toplanılmasını ve sefer için hazırlanılmasını emretmiştir. Nümeyrî bu yolculuğa çıkarken mebrûr bir hac neşesiyle hareket edildiğini ifade etmektedir.[44]

Sefere çıkışta Ebû İnân Fas'ta Merînî sultanlarının kabirlerinin de bulunduğu Şâle'de anne-babasının ve bazı tanınmış salih kimselerin mezarlarını ziyaret etmiştir. Kafile daha sonra Rabat'a geçmiş, sultan burada da mezar ziyareti yapmıştır. Nümeyrî bu mezarlıkta Kur'ân okuyup dua edenleri ve zikirle meşgul olanları ayrıntılı olarak anlatmıştır. Sultanın şifa bulması üzerine Sela şehri civarında da kutlamalar yapılmış, sultanın dağıttığı sadakalar her yere ulaştırılmıştır.[45]

Fakat bir süre sonra sultan, kızkardeşinin[46] vefat haberi üzerine tekrar Fas'a dönmüş ve Şâle'deki cenaze törenine katılmıştır. Birçok âlim, fakih ve şeriflerin katıldığı törende meşhur duahanlar da hazır bulunmuştur. Sultan hem anne-babasının hem de kızkardeşinin mezarlarına beyaz mermerden kubbe yapılmasını istemiştir. Nümeyrî misk kokularının olduğu mezarlıkta sabah-akşam hatim

43 Mâhî, *el-Mağrib,* 153-166.

44 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 155-162, 221-227.

45 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 194-196.

46 Sultan Ebû İnân'ın bir kızkardeşi olan Meryem ile ilgili olarak hac yolculuğunu anlattığımız bir çalışma mevcuttur. Burada vefatı sebebiyle sözkonusu edilen kardeşinin ismi kaynaklarda zikredilmediği için emin olamasak da ihtimal dahilinde olabileceği için 745/1345 yılında Meryem bint Ebi'l-Hasan'ın yaptığı hac yolculuğu için bk. Zehra Gözütok Tamdoğan, "Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emîresinin 14. Yüzyıldaki Hac Yolculukları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021), 347-367.

okunduğunu ve okuyuculara sultan tarafından bol miktarda hediyelerin verildiğini anlatmaktadır.[47] Daha sonra sultanın geleceğinin haberini alan, Şâle yakınındaki Mansûre halkı şehri süslemişler ve kendileri de en güzel kıyafetlerini giyerek sultanı beklemişlerdir. Sultan da halkla yakından ilgilenmiş ve hediyeler, yardımlar dağıtmıştır. Daha sonra büyük dedesi Mahyû'nun türbesini ziyaret eden sultan halkın sevgi gösterileri ve duaları ile şehirden ayrılmıştır.[48]

Kısaca fetih yoluna ve yaşananlara bakılacak olursa 20 Cemaziyelûlâ 758/11 Mayıs 1357'de yola çıkan kafile Bicâye'ye girmiştir. Çeşitli yerlerden gelen elçiler sultana biatlerini sunmuşlardır. Bu arada donanma da Bicâye'ye yaklaşınca ordu ve donanma Kosantîne'ye yönlendirilmiş, fetih için yüksek burçlar ve kaleler yapılması emredilmiştir. Fetih gerçekleştirildiğinde ise zafer haberi gönderilen mektuplarla Mağrib'in her tarafına ulaştırılmıştır. Cezâyir Unnâb/Bûne fethi de gerçekleşince Mağrib halkı haberdar edilmiştir. Ordu Tunus fethine hazırlanmaya başlamıştır. Aynı yılın Şaban ayının son günlerinde bu büyük fetih de gerçekleştirilince fetihnâmeler her yere gönderilmiştir. Fethedilen yerler yeniden imar ve inşa edilmeye başlanmıştır. Fetihleri duyan kabileler, şehir ve belde halkları Sultan Ebû İnân'a itaatlerini ifade etmek için elçiler göndermişlerdir. Daha sonra ise Zâb üzerine harekât başlamıştır. Bölgenin askeri üssü sayılan Biskre'ye uğrayan Merînî ordusu şehirden emân alınca fethe devam etmiştir. Karadan ve denizden yapılan fetih hareketi coğrafyanın zorluğu, hava şartlarının güçlüğü, bedevî Arapların şehirleri yağma ve topladıkları taraftarla bölgeyi adeta cehennem ateşine çevirmeleri sebebiyle oldukça şiddetli ve yorucu günler sonrasında gelmiştir. Buradaki fetihler ve ıslahât üzerine Şevvâl ayı içerisinde Fas'a dönüş başlamıştır. 12 Şevvâl/28 Eylül'de Kosantîne'ye ulaşmışlar, Mesîle'den geçerek Sahrâ yoluyla Mağrib-i Aksâ'ya yönelmişlerdir. Tilimsân ve ardından Zilhicce ayının ilk günü Fas'a ulaşmışlardır.

Bu rıhlenin en önemli sebepleri daha önce de zikredildiği gibi hem fetih hareketi hem de çıkan isyan ve fitneleri söndürmekti. Sonucunda ise fetihler yapılmış, kabileler itaat etmiş, birçok askerî başarı elde edilmiştir. Fakat bütün bunlar olurken bu kabileleri isyana teşvik eden Arap kabileler dolayısıyla Sultan Ebû İnân ve güçlü olsa da ordusu oldukça zorlanmıştır. Çünkü isyancılar uğradıkları yerlerdeki sarayları, kaleleri yıkmış ve her yeri yağmalamışlardır. Tüm bu yaşananlardan sonra sultan, kabileler tarafından yönetici olarak kabul görmüştür. İsyancıların bir kısmı çevre şehirlere kaçmış, bir kısmı ise af dilemiştir. Sultan bu kabilelerin yetkilerinde sınırlandırmalar yapmış, bölge için tayin edilen vergiler tekrar gözden geçirmiştir. Nümeyrî bu zaferin Mağrib halkına sükûnet

47 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 198-199.

48 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 205-206.

verdiğini ve zulümlerin bittiğini ifade etmiştir. Zafer sonrası yol güzergâhında merasimler düzenlenmiş, ordunun önünde davullar çalınmıştır.[49]

Kosantîne ve Zâb harekâtından sonra Fas'a dönen Sultan Ebû İnân Kurban Bayramı namazı esnasında hastalanmış, hasta yatağında bayramlaşmayı kabul etmiştir. Sultanın ölümü ile ilgili rivayetler arasında hasta iken yanına gelen veziri Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin onu boğarak öldürmesi veya Gırnata sultanı tarafından hediye edilen zehirli elbiseyi giymesi gibi bilgiler yer almaktadır. 759/1358 yılında henüz 30 yaşında iken vefat eden Sultan Ebû İnân sonrasında Merînî yönetiminde aile içi kavgalar başlamış, vezirlerin etkisi artmış ve devlet yönetimi zayıflama sürecine girmiştir.[50]

SONUÇ

Tarih boyunca çeşitli amaçlarla yazılan seyahatnameler coğrafî, tarihî, sosyo-kültürel, mimarî, dinî hemen tüm açılarıyla mekânları canlı bir şekilde tavsif etmişlerdir. İslâm dünyasında tarihin önemli kaynaklarından olan bu seyahatnâme geleneği oldukça pratik bir şekilde sürdürülmüştür. Özellikle hac farizasını yerine getirmek ve çeşitli şehirlerde şöhret bulmuş medrese ve ulemadan dersler alabilmek için çıkılan seyahatlerin peşinden birçoğu kaleme alınmış seyahatnameler doğu ile batı İslâm medeniyet dünyasını birbirine bağlamıştır. Bu çalışmaya konu olan seyahatnâme ise bir sultanla birlikte çıkılan askerî harekâtı konu edildiği bir eser olması dolayısıyla siyasî bir tarih olarak da değerlendirilebilir. Seyahatnâmenin yazarı olan Nümeyrî, sır kâtipliğini yaptığı Merînî Sultanı Ebû İnân'la birlikte yaklaşık altı aylık bir seferde gördüklerini, sultanın şehirleri imarını, isyancı bedevî Arap kabilelerinin ve onlarla birlik olan Berberîlerin şehirleri yağmalamasını, sultanın tüm bunlara karşı fetihler elde ederek Mağrib topraklarında sağladığı huzuru sözkonusu etmiştir. Döneminde önemli ulema ve devlet adamlarıyla birlikte çalışan sultan, ünlü seyyah İbn Battûta'yı yapacağı seyahatler için finanse etmiş, desteklemiştir. Hem İbn Battûta hem sır kâtibi Nümeyrî eserlerinde sultanı bu sebeplerle çok övmüşler, tüm bu genişleyen Mağrib topraklarında çeşitli ırkların ve grupların birarada yaşamalarına vesile olan, bunu başaran, Endülüs Müslümanlarını destekleyen, hemen tüm şehirleri mamur hale getiren, halkının kendisiyle aracısız görüşebilmesine izin veren, teşrif ettiği divan-ı mezalimde öncelikle kadınların şikâyet ve isteklerini dinleyip haklarının iadesi için emirler veren sultanı batı İslâm dünyasının emirülmü'mini olarak tanıtmışlardır.

İzlediği siyasetle Mağrib topraklarını adeta tek bayrak altında toplama düşüncesini

49 Askerî ve siyasî kısım için bk. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 224-507.

50 Mâhî, *el-Mağrib,* 284-285.

pratiğe geçirmek için oldukça gayretle çalışan, medreseler, mescitler, zaviyeler, hastaneler, su sarnıçları, donanmalar, gemiler inşa ettiren Sultan Ebû İnân silinmez izler bırakmıştır. Tüm bunların yanısıra yanındaki bazı devlet ricalinin yönlendirmesi sebebiyle aralarında İbn Haldun, İbnü'l-Hatib, Makkari'nin de bulunduğu çok önemli şahısları hapse attırmış; ulemanın ve halkın tepkisini toplamış, bazı seslerin yükselmesine sebep olmuştur. Kardeşlerinin de sürgünde yaptıkları davranışlar, aile içi huzursuzluklar, Kosantîne-Zâb fetihleri dönüşü rahatsızlanması ve vefatıyla birlikte çok kısa bir idarecilik dönemi olmuştur. Ayrıca onun Endülüs'te ve Hıristiyan topraklarında yaşayan Müslümanlar için ortaya koyduğu çabaları, elde edilen başarıları müslümanlar arasındaki ayrılıklar sebebiyle süreklilik arz etmemiştir. Sultan Ebû İnân'ın Haçlı zihniyetine karşı attığı cesur adımlar, Hıristiyan devlet adamlarının Müslümanlara karşı dikkatli davranmasına sebep olmuşken kendi aralarındaki iç karışıklıklar Mağrib ve Endülüs Müslümanlarına maddî-manevî kayıplar verdirmiştir. Sultanın ölmesi/öldürülmesi bu kayıpların önemli ve büyük bir halkası olarak tarihteki yerini almıştır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Gözütok Tamdoğan, Zehra. *Mağrib'in Unutulan Hanedanı Merinîler (592-869/1196-1465).* Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.

Harekât, İbrahîm. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tancî. *Rıhletü İbn Battûta:*

Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr. thk. Abdülhâdî et-Tâzî. Rabat: Akadîmiyyetü'l-Memleketi'l-Mağrîbî, 1417/1997.

İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi.* çev. A. Sait Aykut. İstanbul: YKY Yayınları, 2000.

İbn Fazlullâh el-Ömerî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribi'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, Ebü'l-Kâsım İbrâhim b. Abdullah. *Feyzü'l-ubab ve ifâdâtü kıdâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-saîde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*. thk. Muhammed İbn Şakrûn. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah. *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*. thk. Muhammed Abdullah İnân. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1393/1973.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ.* Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, 1340/1922.

Mâhî, Ali Hâmid. *el-Mağrib fî asri's-sultan Ebî İnân el-Merînî*. Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986.

Menûnî, Muhammed. *Varakât an li-hadârati'l-Merîniyyîn.* Rabat: Câmiatü Muhammed el-Hâmis, 2000.

Mezâhim, Allâvî eş-Şâhirî. *el-Evzâü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358.* Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2001.

Özdemir, Mehmet. "İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 21/53-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Selâvî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî.* thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954.

Telli, Hasan. "Seyyah İbn Battûta'nın Gözüyle 14. Yüzyılda Hac İbadeti". *Mûsiki ve Edebiyatımızda Hac*. 164-204. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.